

**VAN LOKALE MARKT TOT INTERNATIONALE HANDEL.
DE COMMERCIALISATIE VAN DE LANDBOUW IN HEYTHUYSEN,
1850-1914.¹**

INLEIDING

De tweede helft van de negentiende eeuw vormt voor sociaal-economische historici een rijk onderzoeksterrein. De Nederlandse samenleving raakt in die tijd in een stroomversnelling waarin de fundamenteën worden gelegd voor de maatschappij zoals wij die thans kennen. Met name de in deze periode gestalte krijsende industrialisatie, de bevolkingstoename, de groei van de steden en de veranderingen binnen de sociale structuur als gevolg van de groei van nieuwe sociale klassen (bijvoorbeeld de arbeidersklasse), hebben tot een stroom van geschiedkundige publicaties en uitgebreide discussies geleid.

De laatste jaren echter is ook de agrarische ontwikkeling in de negentiende eeuw in de belangstelling komen te staan. Steeds meer dringt het besef door dat de agrarische sector een niet te verwaarlozen aandeel heeft gehad in het moderniseringsproces; enerzijds als leverancier van arbeidskrachten en grondstoffen voor de groeiende nijverheid, anderzijds als voedselproducent voor een absoluut en relatief stijgend deel van de bevolking dat zich niet direct meer met de productie van voedsel bezig hield. De economische en sociale veranderingen zouden ondenkbaar zijn geweest zonder een geweldige toename van de productie en de productiviteit in de landbouw; zonder een voortdurende afvloeiing van agrarisch overtollige arbeidskrachten naar andere economische sectoren en zonder een infrastructuurele ontsluiting van het platteland om vraag en aanbod met elkaar in verbinding te brengen.

Voor enkele perifere plattelandsgebieden van ons land betekende deze ontwikkeling een vrij plotse doorbraak van een vaak al eeuwenoud economisch isolement. Voorheen voornamelijk zelfvoorzienende agrarische gemeenschappen kwamen in contact met nieuwe afzetmarkten en werden

¹ Dit artikel vindt zijn oorsprong in de doctoraalscriptie: *'De transformatie van de zandgrondlandbouw in Zuid-Nederland 1850-1914. Een case-study van de gemeente Heijthuisen'*. Om de omvang van dit artikel beperkt te houden, zijn vele bronkritische en -technische opmerkingen, alsmede de beschrijving en verantwoording van enkele statistische berekenings- en schattingsmethoden weggelaten. Voor nadere informatie hieromtrent kan in eerste instantie naar deze scriptie worden verwezen.

gestimuleerd tot commercialisatie van de landbouwproductie, waardoor de weg werd geopend naar een intensieve, gespecialiseerde en in onze ogen moderne landbouw. Deze transformatie van de landbouw was vooral goed zichtbaar op de zandgronden van Oost- en Zuid-Nederland. In deze gebieden, die werden gekenmerkt door kleinschalige, gemengde bedrijven werd binnen één of enkele generaties de productie voor de eigen behoefte verdrongen door commerciële, marktgerichte productie.

In zijn recente studie 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw' besteedt Van Zanden ruime aandacht aan de commercialisatie van de zandgrondlandbouw in Oost-Nederland.² Het veranderingsproces wordt daarbij door hem in ruwweg drie fasen verdeeld: de tijd tussen 1810 en 1850, welke hij aanduidt als een periode van toename van de productie en de productiviteit; vervolgens het tijdvak 1850-1880, gekenmerkt door een trage maar voortgaande groei en tenslotte de periode 1880 tot 1914, omschreven als een tijd van modernisering van de landbouw.

Tussen 1810 en 1850 waren er, volgens Van Zanden, enkele stuwende krachten die de basis hebben gelegd voor de commercialisatie van de landbouw in Oost-Nederland. Als eerste noemt hij de bevolkingsgroei: de toenemende druk op de grond maakte een intensivering van de productie noodzakelijk. Als tweede stuwende kracht wordt de aanleg van een moderne infrastructuur aangestipt. Niet alleen kwamen daardoor verbindingen tussen het platteland en de potentiële afzetmarkten tot stand, ook de transportkosten konden worden verlaagd waardoor de boeren hun producten tegen lagere prijzen op een markt wisten aan te bieden. Tegelijkertijd gaven de verveningen en de groei in de textielnijverheid nieuwe stimulansen aan de commercialisatie van de landbouw. Als derde stuwende kracht noemt Van Zanden de rol van de overheid in de aanleg van een nieuwe infrastructuur, de verdeling van communale gronden en in voorlichting en de verspreiding van nieuwe technieken.

Deze periode werd gekenmerkt door een toename van de opbrengsten per ha akkerland en per dier. De productiestijgingen waren het gevolg van een vergroting van de inputs van het eigen bedrijf, met name door een intensievere onkruidbestrijding en grondbewerking en een efficiënter mestgebruik. Innovaties speelden in deze eerste fase van groei nog nauwelijks een rol. In de periode 1850-1880 was er een voortzetting van de tendensen van vóór 1850. Tevens kwam er een lichte accentverschuiving naar de veeteelt tot

² Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, Utrecht 1985.

stand. De eerste aanzetten tot specialisatie werden zichtbaar. Ook kreeg de technische ontwikkeling een grotere rol binnen de groei; de factor arbeid nam in belang af.

Van 1880 tot 1914 was er een stroomversnelling in de agrarische sector in Oost-Nederland. De nadruk kwam steeds meer op de veeteelt te liggen, terwijl door aankoop van veevoer en kunstmest knelpunten binnen het productieproces werden opgelost. Specialisatie, vooral gericht op de meer arbeidsintensieve veeteeltsectoren, was het gevolg.

Aansluitend bij Van Zandens analyse van het transformatieproces met betrekking tot de zandgrondlandbouw in Oost-Nederland zal in dit artikel, aan de hand van een case-study van de gemeente Heythuysen, worden onderzocht hoe de transformatie van een voornamelijk zelfverzorgende dorps economie naar een binnen het internationale marktcircuit opgenomen gemeenschap op het platteland van Limburg is verlopen.

De vraag wordt gesteld welke krachten en factoren aan de basis stonden van de commercialisatie van de landbouwproductie. Daarbij zal niet enkel de invloed worden bekeken van 'externe' factoren op het sociaal-economisch ontwikkelingsproces in Heythuysen tussen 1850 en 1914, zoals de aard en omvang van de markt vraag (zichtbaar in de prijsbewegingen voor landbouwproducten), de infrastructurele ontsluiting en de ontwikkeling en beschikbaarheid van innovaties, maar zal tevens aandacht worden besteed aan de 'interne' factoren binnen de agrarische gemeenschap zelf die de modernisering, voor wat betreft richting en tempo, mede kunnen hebben bepaald. Te denken valt daarbij aan de bevolkingsontwikkeling en de werkgelegenheid in de gemeente, de verdeling van de productiemiddelen en de geneigdheid van de boeren om nieuwe economische en technische mogelijkheden al dan niet te benutten.

DE AGRARISCHE ONTWIKKELING

Uit de literatuur komt over het algemeen het beeld naar voren dat de zandgrondlandbouw van Zuid-Nederland rond 1850 nog nauwelijks op een markt was gericht. Het overgrote deel van de productie vond plaats ter voorziening in de eigen behoefte. Dat dit ook voor Heythuysen het geval is geweest, blijkt uit het gegeven dat in de jaren vijftig van de vorige eeuw pachten uitsluitend in natura, dat wil zeggen in goederen werden betaald.³ Geld als ruilmiddel was blijkbaar schaars; een aanwijzing dat de markt in het

³ Gemeenteverslagen 1855 t/m 1862, hoofdstuk 'landbouw'.

economisch leven een ondergeschikte rol speelde. Het voorkomen van natura-belastingen, zoals hand- en spandiensten en de in deze tijd nog omvangrijke oppervlakte aan communale gronden, de zogenaamde marken, evenals het aanzienlijk grond- en veebezit onder landarbeiders en ambachtslieden benadrukken het nog natuurlijke karakter van de Heythuysense gemeenschap rond het midden van de negentiende eeuw.

Tussen 1850 en 1914 traden enkele grote, structurele veranderingen op. In 1914 werden pachten enkel nog in geld voldaan, de communale gronden waren verdeeld en in de gemeenteverslagen van die tijd valt te lezen dat Heythuysen in het internationale handelsverkeer was opgenomen: aardappelen en eieren werden naar Duitsland geëxporteerd; rogge en kunstmest in Antwerpen aangekocht.⁴

In deze eerste paragraaf staat de vraag centraal of er algemene lijnen zijn te ontdekken waarlangs de commercialisatie van de landbouw in Heythuysen zich tussen 1850 en 1914 heeft voltrokken.

Als indicatoren zullen daarbij achtereenvolgens worden onderzocht: het bodemgebruik, aard en omvang van de akkerbouwproductie en de grootte en samenstelling van de veestapel. Noodgedwongen zullen in navolgende schets enkele agrarische sectoren buiten beschouwing blijven. In de eerste plaats de houtteelt die, gezien de oppervlakte aan bossen en enkele incidentele opmerkingen in de gemeenteverslagen niet onbelangrijk moet zijn geweest, maar waarvan de beschrijving, bij gebrek aan voldoende gegevens, onmogelijk is. De afwezigheid van geschikt bronnenmateriaal is er ook debet aan dat een onderzoek naar de productie van veevoedergewassen ontbreekt.

De tuinbouw en fruitteelt tenslotte zijn, vanwege hun marginale betekenis voor de landbouw in Heythuysen tussen 1850 en 1914 niet in het overzicht opgenomen.⁵

Onmisbaar voor een analyse van de agrarische ontwikkeling is een overzicht van de veranderingen binnen het gebruik van de totale oppervlakte aan beschikbare grond, het belangrijkste productiemiddel in de landbouw. De oppervlakte aan akker- en weidelanden, de besteding van de ongecultiveerde gronden en de privatisering van communaal grondbezit en ontginningen

⁴ Gemeenteverslagen 1884 t/m 1914, hoofdstuk 'landbouw'.

⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie, benoemd bij K.B. van 18 september 1886*, no. 24, Den Haag 1890 (Uitkomsten 1886), XC, pag. 3: 'Tuinbouw en oofteelt worden uitsluitend voor eigen gerief gedreven'. Gemeenteverslagen 1906 en 1907, hoofdstuk 'landbouw': 'tuinbouw blijft gering: geen uitbreiding'.

werpen een licht op het karakter en de karakterveranderingen binnen de agrarische sector. Daarnaast zullen met name de ontginningen en de verdeling c.q. verkoop van gemeenschappelijk grondbezit hun neerslag vinden in verschuivingen van de bezitsverhoudingen binnen de boerenstand, wat weer invloed uitoefent op de verdere ontwikkeling van de landbouw. Aan de hand van gegevens uit de landelijke landbouwverslagen 1877-1914, de gemeenteverlagen 1852-1914 en de Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van de landbouw in Nederland uit 1886 (in het vervolg 'Uitkomsten 1886' genoemd) is een schatting gemaakt van het bodemgebruik. Daar er geen aparte gegevens waren met betrekking tot de oppervlakte aan akkerland is de omvang van de akkers beteeld met de zogenaamde eerste gewassen (granen, aardappelen, vlas, hennep, erwten en suikerbieten) als indicatie genomen.

Tabel 1. Schatting van de gemiddelde oppervlakte aan akker- en hooilanden, marken, bossen en niet in cultuur gebrachte gronden (in ha)

	akkerland	hooiland	marken	bossen	woeste gronden*
1850-'59	585	200	485	219	1418
1860-'69	585	200	407	219	1496
1870-'79	687	200	82	266	1672
1880-'89	700	250	0	273	1684
1890-'99	700	250	0	308	1649
1900-'09	721	250	0	450	1486
1910-'14	869	252	0	1001	785

* in het bezit van particulieren of gemeente

Bron: gemeenteverlagen.

De meest opmerkelijke veranderingen in het bodemgebruik waren het volledige verdwijnen van de markegronden tussen 1850 en 1880 en de ontginningsgolven, van ongecultiveerde gronden tot akkerland en bos, in de jaren zeventig en na de eeuwwisseling. Het is niet onwaarschijnlijk dat in de jaren zeventig beide verschijnselen met elkaar in verband hebben gestaan. De eerste ontginningen volgden op de grootste markeverdelingen tot dan toe. Het verlies van gebruiksrechten op de marken, zoals het weiden van vee, het afsteken van heideplaggen (voor de bemesting) en het kappen van

hout werd door enkele boeren opgevangen door het opeisen van een deel van de te verdelen markegronden en de ontginning daarvan.

Daarnaast werden tegelijkertijd ook woeste gronden omgezet tot bos, waarschijnlijk op initiatief van de gemeente of kapitaalkrachtige particulieren, zowel omdat daardoor de waarde van de grond steeg, als ook ter bestrijding van seizoenswerkloosheid onder landarbeiders. Reeds in het gemeenteverslag van 1856 wordt, in het hoofdstuk over de armenzorg, melding gemaakt van gegoede ingezetenen die werken ter verbetering van de gronden laten uitvoeren als vorm van werkverschaffing.

De ontginningen na de eeuwwisseling waren aan een cluster van factoren te danken. In de eerste plaats maakte de toepassing van nieuwe technieken (bijvoorbeeld drainage) en vooral de verbreiding van kunstmest het mogelijk en rendabel overgebleven gronden te cultiveren. Ten tweede trachtte de landelijke overheid door subsidies het omzetten van woeste gronden tot bos te bevorderen mede omdat de vraag naar hout, dankzij de groeiende mijnbouw, sterk was toegenomen. Bovendien gingen naast particulieren en gemeenten ook boven-lokale organisaties zich actief met ontginningen bezighouden, zo bijvoorbeeld de Heidemaatschappij.

Geheel in overeenstemming met het beeld dat in de literatuur met betrekking tot de zandgrondlandbouw in Zuid-Nederland wordt geschetst, werd het akkerland voornamelijk gebruikt ter voortbrenging van slechts drie producten: rogge, aardappelen en haver.⁶ Vóór 1890 werden weliswaar nog geringe oppervlakten ingezaaid met tarwe, gerst, boekweit, vlas, hennep en erwten; na 1890 waren deze producten, op een klein areaal boekweit na, alle uit het bouwplan verdwenen.

Hoewel rond 1910 de suikerbiet werd geïntroduceerd, bleef de verbouw aanvankelijk bescheiden. In 1914 werden ongeveer 20 ha (dit is ongeveer 2,5% van het totale akkerland) met dit gewas ingezaaid.

Van de drie hoofdgewassen was rogge verreweg het belangrijkste. Het product legde beslag op ongeveer de helft van de beschikbare akkers. Na 1890 daalde het aandeel van de roggeteelt echter voortdurend tot ongeveer 35% van het akkerland in 1914. Dit ten gunste van de aardappelteelt. Van 1850 tot 1890 werd circa 15% van de akkers bepoot met aardappelen, na 1890 steeg dit aandeel tot om en nabij 35%.

De haverteelt bleef tussen 1850 en 1914 vrij constant met ruim een kwart van het beschikbare areaal.

⁶ Gegevens over het bouwplan, alsmede het ingezaaide c.q. bepoote areaal en de opbrengsten (per ha en totaal) per product, zijn ontleend aan de gemeenteverslagen 1851 t/m 1914, hoofdstuk 'landbouw'

Uit deze korte schets blijkt dat de jaren rond 1890 een breekpunt vormden binnen de akkerbouw in Heythuysen. De mindere producten, zoals tarwe, gerst, vlas, hennep en erwten verdwenen vrijwel volledig. Het valt aan te nemen dat deze producten, gezien het geringe aandeel in het bouwplan, enkel voor de eigen behoeftevoorziening werden geteeld. Hun verdwijnen na 1890 wijst op een mate van commercialisatie: daar het wegvallen van de behoefte aan deze producten onwaarschijnlijk is, zullen ze elders zijn aangekocht.

Na 1890 werden ook de eerste aanzetten tot een specialisatie van de akkerbouw zichtbaar; met name het rogge-areaal werd sterk ingekrompen ten gunste van de aardappelteelt.

Enkele opmerkingen betreffende de aankoop van rogge en de verkoop van aardappelen in de 'Uitkomsten 1886' en de gemeenteverslagen na 1880 bevestigen dit beeld.⁷

Naast een beginnende specialisatie gaf de periode 1850-1914 in de akkerbouw ook een voortdurende productiestijging te zien. De totale roggeproductie steeg van gemiddeld 2.600 hl per jaar, in het tijdvak 1850-1959, tot 7.600 hl in 1910-1914; de haverproductie van 2.000 hl tot 7.900 hl en de aardappelproductie van 5.000 hl tot 43.000 hl. Hoewel een gedeelte van de productiewinsten kan worden toegeschreven aan de uitbreiding van het oppervlak aan akkerland als gevolg van ontginningen, of, met name bij de aardappelteelt, areaaluitbreiding ten koste van andere producten, was het grootste deel van de toename van de productie te danken aan een verhoging van de opbrengst per ha.

De gegevens uit tabel 2 kunnen dit illustreren.

Tabel 2. Gemiddelde opbrengsten per ha van rogge, haver en aardappelen (in hl per ha)

	rogge	haver	aardappelen
1850-'59	9,0	13,0	74,5
1860-'69	14,9	23,8	73,9
1870-'79	15,4	27,9	124,0
1880-'89	16,4	25,5	210,0
1890-'99	19,0	30,4	181,8
1900-'09	21,8	33,6	174,0
1910-'14	25,0	28,3	155,0

Bron: gemeenteverslagen.

⁷ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 6 en pag. 11. Gemeenteverslagen 1884 t/m 1914, hoofdstuk 'landbouw'.

In hoeverre deze intensiveringen tot stand kwamen door een efficiënter gebruik van de interne productiemiddelen en een verhoging van de arbeidsinput, of daarentegen door de invoer van innovaties valt moeilijk te achterhalen.

Daar een juiste bepaling van de factor arbeid onmogelijk is, men denke bijvoorbeeld aan seizoensarbeid of de arbeid van meewerkende familieleden, is het aantal landbouwbedrijven als indicator genomen voor de hoeveelheid in de landbouw geïnvesteerde arbeid.⁸

Rond 1850 waren er ongeveer 140 landbouwbedrijven in Heythuysen. Dit aantal bleef tot ongeveer 1885 constant.

Na 1885 echter nam het aantal bedrijven sterk toe, tot bijna 200 in 1905. Na 1905 daalde het aantal iets, met als gevolg dat in 1912 er nog zo'n 190 boerderijen waren.

Een vergelijking van het aantal landbouwbedrijven met de opbrengsten per ha toont dat er, met name in de periode 1885-1905 zowel een toename van het aantal bedrijven was, als van de opbrengst per ha. Daar er in diezelfde tijd nauwelijks ontginningen waren, betekende de stijging van het aantal bedrijven op zich al een toename van de hoeveelheid arbeid per ha wegens de verkleining van de gemiddelde bedrijfsomvang. Hieruit mag men concluderen dat althans een gedeelte van de productiewinsten in dit tijdvak te danken was aan een efficiënter gebruik van de aanwezige productiemiddelen door een verhoogde inzet van de factor arbeid.

Bepaling van de rol van innovaties stuit op verschillende moeilijkheden. In de eerste plaats zijn er weinig gegevens met betrekking tot de toepassing van nieuwe werktuigen, kunstmestgebruik etc. In de tweede plaats zijn niet alle vernieuwingen even gemakkelijk op te sporen of in hun invloed te beoordelen; met name geldt dit voor factoren als onderwijs en voorlichting. Het gevolg is dat de rol van innovaties slechts globaal kan worden geanalyseerd.

Hoewel de eerste vermelding van kunstmestgebruik uit 1884 dateert,⁹ is de enige bron met een ietwat uitgebreidere informatie de 'Uitkomsten 1886'.¹⁰

⁸ Daar er geen over de gehele periode 1850-1914 doorlopende cijferreeksen bekend zijn omtrent het aantal landbouwbedrijven, is ter reconstructie gebruik gemaakt van diverse bronnen. Naast de Bevolkingsregisters 1850-1911, Staten aanwijzende de houders van vee, het aantal paarden, runderen en schapen, opgemaakt in verband met de heffing ener belasting op het vee 1843 (Staten 1843), de Uitkomsten 1886, de Beroepstelling uit 1909 en de Kohiers Hoofdellijke Omslag 1882-1914.

⁹ Gemeenteverslag 1884, hoofdstuk 'landbouw'.

¹⁰ Uitkomsten 1886, o.c., XC, bijlage C.

Daarin is ondermeer een tabel opgenomen van het aantal landbouwers dat in dat jaar kunstmest gebruikt. Van de in het onderzoek betrokken 111 landbouwers kocht slechts een derde deel kunstmest. In werkelijkheid zal dit percentage nog lager hebben gelegen (rond de 25%) omdat een aantal kleine boeren niet in de 'Uitkomsten' is meegeteld. De hoeveelheid aangekochte kunstmest bedroeg in 1886 5.000 kg, dat wil zeggen ongeveer 21 kg per ha akkerland. De groei in het kunstmestgebruik moet tot de eeuwwisseling gering zijn geweest. Van Zanden schat het kunstmestgebruik in Noord- en Midden-Limburg in 1895 op minder dan 25 kg per ha cultuurgrond.¹¹

De introductie van nieuwe gewasvariëteiten in Heythuysen beperkt zich, voor zover valt na te gaan, tot een nieuw aardappelras in 1892;¹² enigszins opmerkelijk daar tegen die tijd de gemiddelde opbrengsten per ha bij de aardappelen juist begonnen te dalen. Mogelijkerwijze had de nieuwe variëteit voordelen die opwogen tegen het productieverlies, bijvoorbeeld een betere kwaliteit, verkoopbaarheid of ziektebestendigheid.

Mechanisatie en de invoer van nieuwe werktuigen heeft, zeker tot 1880, nauwelijks tot geen invloed uitgeoefend op de productie of de productiviteit in de akkerbouw. Het overwegende kleinbedrijf stond mechanisatie in de weg. Tot 1886 werden geen maaimachines en andere nieuwe werktuigen in gebruik genomen, terwijl de grond op de kleine bedrijven nog voornamelijk met de spade werd bewerkt.¹³

De vernieuwingen op scholingsgebied en door organisaties zijn, zoals reeds opgemerkt, moeilijk in te schatten. In 1886 werd een plaatselijk landbouwcasino opgericht met, naast een algemene belangenbehartiging van de aangesloten landbouwers, ondermeer als doel het geven van voorlichting en de gezamenlijke aankoop van kunstmest.¹⁴ In 1890 werden door het landbouwcasino ook proefvelden aangelegd.¹⁵

Vanaf 1896 kende Heythuysen een afdeling van de Boerenbond. Het landbouwcasino en de latere Boerenbond hebben hun sporen achtergelaten op het gebied van de belangenbehartiging, het onderling uitwisselen van ervaringen tussen de landbouwers, onderzoek en experimenten in de vorm van proefvelden, scholing en voorlichting (bijvoorbeeld in winteravondcursus-

¹¹ Van Zanden, o.c., pag. 257-259.

¹² Gemeenteverslag 1892, hoofdstuk 'landbouw'.

¹³ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 8.

¹⁴ Gemeenteverslag 1886, hoofdstuk 'landbouw'.

¹⁵ Gemeenteverslag 1890, hoofdstuk 'landbouw'.

sen) en vooral op het gebied van de gezamenlijke aankoop van kunstmest en veevoer. Met name na 1890 zal dit zijn weerslag hebben gevonden in betere bedrijfsresultaten.

Resumerend kan men de intensivering van de Heythuysense akkerbouwproductie in twee fasen indelen.

De eerste fase, van ongeveer 1860 tot 1880, werd gekenmerkt door een verhoging van de opbrengst per ha dankzij een doelmatiger gebruik van de ter beschikking staande productiemiddelen. Daar innovaties met betrekking tot deze periode niet kunnen worden aangetoond, moet de intensivering vooral tot stand zijn gekomen door een verhoogde en/of efficiëntere inzet van arbeid.

Na ongeveer 1880 nam de invloed van de factor arbeid af ten gunste van de invoer van nieuwe productiefactoren (bijvoorbeeld kunstmest) en de toepassing van efficiëntere productiemethoden als gevolg van een betere voorlichting en scholing.

Ook de veeteelt gaf, in de periode 1850-1914, grote veranderingen te zien. Met betrekking tot de melkveestapel was er een sterke uitbreiding in de jaren zeventig. Vanaf 1880 echter bleef het aantal koeien vrij stabiel. De schommelingen in het aantal kunnen deels worden toegeschreven aan on-

Tabel 3. Gemiddelde omvang van de veestapel per jaar

	A	B	C	D	E	F
1855-'59	455	16	80	246	-	495
1860-'69	455	38	84	306	403	565
1870-'79	526	65	87	400	450	699
1880-'89	509	54	72	469	500	560
1890-'99	523	58	74	513	6565	538
1900-'09	535	18	93	517	12630	302
1910-'14	525	10	127	660	13200	315

A=koeien; B=ossen; C=paarden; D=varkens; E=kippen; F=schapen

Bron: gemeenteverslagen.

nauwkeurigheden in de bronnen¹⁶ en deels aan de met name na 1910 regelmatig terugkerende veeziekten. Zo zijn er aanwijzingen voor miltvuur in 1911 en 1912 en miltvuur en mond- en klauwzeer in 1914.¹⁷

Het aantal paarden (kolom C) nam tussen 1855 en 1880 enigszins toe, daalde na 1880 om vervolgens, vooral na de eeuwwisseling, weer sterk te groeien. Vergelijkt men deze ontwikkeling met het verloop van het ossenbestand (kolom B), een goedkoper maar minder efficiënt alternatief als trekdier, dan blijkt dat ook het aantal ossen tussen 1855 en 1880 toenam; relatief sterker zelfs dan het aantal paarden. Men kan hieruit concluderen dat in dit tijdvak de behoefte aan trekkracht in de landbouw steeg, juist in de periode van intensivering van de akkerbouwproductie. Tussen 1880 en 1900 was het aantal ossen, evenals het aantal paarden in verhouding laag. Mogelijk wijst dit op de verkoop van paarden en ossen in deze periode, bijvoorbeeld naar aanleiding van een verslechterende economische situatie.¹⁸ Daarnaast was er in deze tijd ook sprake van een vervanging van dierlijke trekkracht door menselijke arbeid. Tussen 1880 en 1900 was er immers ook een sterke toename van het aantal bedrijven en een daarmee verbonden afname van de gemiddelde bedrijfsomvang.

De varkensstapel nam tussen 1855 en 1914 voortdurend toe, met name in de jaren zeventig en na 1910.

De pluimveestapel, waarover enkel vanaf 1860 betrouwbare cijfers ter beschikking staan, nam ook gedurende de gehele periode 1860-1914 toe; explosief echter na 1890.

Het aantal schapen, tenslotte, steeg van 1855 tot ongeveer 1880, maar vertoonde vanaf dat jaar een vrij constante afname. Met name na de eeuwwisseling verloor de schapenteelt duidelijk aan belang.

Resumerend kan worden opgemerkt dat de landbouw in Heythuysen tussen 1850 en 1914 werd gekenmerkt door voortdurende productiestijgingen. In de akkerbouw was deze productiestijging vooral het gevolg van intensiveringen. Uitbreiding van de akkerbouwproductie door ontginningen speelde in bovengenoemde periode slechts een ondergeschikte rol. Omdat er met betrekking tot de periode 1850-1880 geen innovaties werden ingevoerd moet de intensivering in dit tijdvak vooral door een efficiëntere benutting

¹⁶ De gegevens met betrekking tot het aantal koeien, zoals te vinden in de gemeenteverslagen, zijn met name na 1880 veelal afgeronde schattingen of afschriften van voorafgaande jaren.

¹⁷ Gemeenteverslagen 1911-1914, hoofdstuk 'landbouw'.

¹⁸ In de jaren tachtig zagen enkele pachters zich gedwongen vee te verkopen om hun pacht te kunnen opbrengen. Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 7.

van de interne productiefactoren tot stand zijn gekomen. Enkel na 1880 gingen ook andere factoren zoals kunstmestaankopen, nieuwe gewasvariëteiten en betere productietechnieken een rol in de groei spelen. Naast een intensivering van de productie werden na 1890 ook de eerste aanzetten tot specialisatie zichtbaar. De minder belangrijke producten zoals vlas, hennep, tarwe, gerst en boekweit verdwenen vrijwel volledig uit het productieplan, terwijl met name het rogge-areaal werd ingekrompen ten gunste van de (commerciële) aardappelteelt.

Een van de opmerkelijkste perioden met betrekking tot de veeteelt was het tijdvak 1870-1880. De veestapel werd in die jaren sterk uitgebreid. Dit vormt een aanwijzing dat de akkerbouw en veeteelt onderling sterk afhankelijk waren. De omvang van de veestapel werd beperkt door de mogelijke omvang van de productie aan veevoer op de eigen akkers. De uitbreiding van de veestapel tussen 1870 en 1880 kan dan ook worden verklaard met een verwijzing naar de intensivering van de akkerbouwproductie na 1860.

Naast de uitbreiding van de veestapel heeft waarschijnlijk ook een, nauwelijks te achterhalen, intensivering van de productie per dier plaatsgevonden door een verbeterde kwantiteit (en mogelijk kwaliteit) van het veevoer en, vooral met betrekking tot de melkveestapel, veerasverdeling.¹⁹

Evenals bij de akkerbouw was er in de veeteelt, na 1890, duidelijk sprake van specialisatie. De pluimveestapel nam vanaf ongeveer 1890 zeer sterk toe, terwijl na 1910 ook de varkensstapel groeide. De akkerbouw en veeteelt gingen na 1890 als twee aparte sectoren een eigen weg volgen. In de navolgende paragrafen zal worden onderzocht welke krachten ten grondslag hebben gelegen aan bovengeschetste agrarische ontwikkeling.

BEVOLKINGSVERLOOP EN ECONOMISCHE ONTWIKKELING

Binnen theorieën met betrekking tot agrarische veranderingen trekt de rol van de bevolkingsomvang, zeker in een nog voornamelijk zelfverzorgende gemeenschap, veel aandacht.

Een van de eerste economen die, aan het einde van de 18e eeuw, dit vraagstuk tot expliciet onderwerp van onderzoek heeft gemaakt is Malthus

¹⁹ De gemeenteverslagen van 1901, 1903 en 1909 melden in het hoofdstuk 'landbouw' de aankoop van nieuwe veerassen. In 1902 werd tevens een stierhouderij opgericht. Gemeenteverslag 1902, hoofdstuk 'landbouw'.

geweest. In zijn model is het menselijk voortplantingsgedrag een autonome factor, leidende tot een voortdurende bevolkingstoename. Daar echter de economische (met name agrarische) groeimogelijkheden zijn gebonden aan natuurlijke grenzen zal de discrepantie tussen (voedsel)productie en behoefte steeds groter worden, met als onvermijdelijk gevolg een verpaupering van de massa der bevolking. Door vermindering van het aantal huwelijken en verhoging van de huwelijksleeftijd (de zogenaamde 'preventive checks') zal de getroffen bevolking het geboortecijfer en daarmee het groeitempo van de bevolking trachten te drukken. In het ergste geval echter zullen deze 'preventive checks' niet voldoende zijn, met als gevolg een meer gewelddadige aanpassing van de bevolkingssomvang aan de voedselproductie via hongersnoden, epidemieën, enzovoorts (de zogenaamde 'positive checks').²⁰

Naast het pessimisme van Malthus staat de meer optimistische visie van Boserup. Zodra er een spanning dreigt te ontstaan tussen inwonertal en voedselproductie zal de desbetreffende bevolking op zoek gaan naar nieuwe, intensievere productiemethoden en technieken en deze uiteindelijk ook vinden en toepassen. In haar theorie zal bevolkingsgroei juist leiden tot economische groei in plaats van tot verpaupering.²¹ De eerste fase van de transformatie van de landbouw in Oost-Nederland wordt door Van Zanden grotendeels verklaard met behulp van Boserups theorie.²²

Malthus en Boserup zien, ieder op hun wijze, bevolkingsgroei als een doorslaggevende factor binnen economische veranderingen. Een min of meer omgekeerd verband legt Hofstee. De sociaal-economische modernisering in de 19e eeuw had als een van de gevolgen een demografische modernisering.

De pre-industriële 'agrarisch-ambachtelijke' maatschappij werd gekenmerkt door een hoge huwelijksvruchtbaarheid en een relatief hoog sterftecijfer, terwijl de huwelijksleeftijd hoog was en het aantal terminaal celibataires groot omdat veel huwelijken werden uitgesteld of geen doorgang vonden vanwege het geringe aantal beroepsmogelijkheden.

We vinden hier Malthus' preventive checks terug, niet echter primair als instrumenten om de bevolkingsgroei af te remmen, maar eerder als de vaste en noodzakelijke begeleiders van een heersende productiewijze. In de loop van de 19e eeuw was er volgens Hofstee een verschuiving van agrarisch-ambachtelijke naar fabrieksmatige productie te zien. De vraag naar loonar-

²⁰ Malthus, T.R., *First Essay on Population*, New York 1966 (oorspronkelijke druk 1798).

²¹ Boserup, B., *The Condition of Agricultural Growth*, Londen 1965.

²² Van Zanden, o.c., pag. 197.

beid nam daardoor toe. Het bezit van een eigen bedrijf werd minder noodzakelijk voor het verkrijgen van een inkomen: steeds meer mensen vonden werk in de industriële en de dienstensector. Daarmee verviel tevens het belangrijkste motief om huwelijken uit of af te stellen. Hofstee concludeert dan ook dat de huwelijksleeftijd daalde en de huwelijksfrequentie steeg.²³

Naast een onderzoek naar de toepasbaarheid van de modellen van Malthus, Boserup en Hofstee op de Heythuysense situatie zal, in deze paragraaf, in een poging de onderlinge verhouding tussen economische en demografische variabelen te analyseren, ook aandacht worden besteed aan de werkgelegenheidsontwikkeling in de gemeente.

Uit tabel 4, waarin enkele demografische basisgegevens op een rij zijn gezet, blijkt dat de bevolking van Heythuysen tussen 1855 en 1880 vrij regelmatig groeide met ongeveer een half procent per jaar.²⁴ Van 1880 tot 1890 bleef de bevolkingsomvang vrij constant, terwijl er tussen 1890 en 1900 een lichte daling in het inwonertal optrad. Na 1900 groeide de bevolking weer, nu met ruim 1% per jaar. Een groot gedeelte van deze golfbeweging in de bevolkingsomvang kan worden verklaard door het migratiesaldo. Was dit vóór 1860 nog positief, tussen 1860 en 1890 verliet een groeiend aantal Heythuysenaren de gemeente. Na 1890 verminderde het vertrekoverschot. In 1910 waren vertrek en vestiging vrijwel in evenwicht. Maar naast veranderingen in het migratiesaldo droegen ook schommelingen in de natuurlijke aanwas (geboorte minus sterfte) bij tot dit specifieke bevolkingsverloop. Tussen 1855 en 1880 nam ook dit toe, daalde na 1880 sterk, om na de eeuwwisseling weer te groeien. Deze golfbeweging binnen de natuurlijke aanwas dient volledig uit fluctuaties binnen het geboortecijfer te worden verklaard. Het sterftcijfer vertoonde tussen 1855 en 1910 immers een vrijwel voortdurend dalende tendens. Daar het aantal buitenechtelijke geboorten in Heythuysen in onderzochte periode verwaarloosbaar klein was,²⁵ moet de oorzaak van de veranderingen in het geboortecijfer worden gezocht in veranderingen in het huwelijksgedrag. Te denken valt daarbij aan een eventuele geboortebeperking binnen het huwelijk; een toe- c.q. afname van het aantal huwelijken of een verhoging c.q. verlaging van de

²³ Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Bussum 1981.

²⁴ De bevolkingsgegevens zijn ontnomen aan de gemeenteverslagen en met behulp van de volkstellingsgegevens uit 1859, 1869, 1879, 1889, 1899 en 1909 gecorrigeerd. Om een zo zuiver mogelijk beeld te krijgen van de 'burgerbevolking' zijn op de totale bevolkingsaantallen de klooster- en internaatsbewoners in mindering gebracht.

²⁵ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 14: 'onwettige geboorten zijn zeldzaam'.

huwelijksleeftijd, dit laatste omdat de kans op conceptie bij jonge(re) vrouwen groter is dan bij oudere en tevens omdat bij dalende huwelijksleeftijd de periode dat de vrouw deelneemt aan het voorplantingsproces toeneemt.

Tabel 4. Bevolkingsaantal op 31 december van genoemd jaar (exclusief klooster- en inrichtingsbewoners); gemiddelde bevolkingsgroei per jaar (in %); natuurlijke aanwas per jaar (in %); migratiesaldo per jaar (in %); gemiddeld geboorte- en sterftcijfer per jaar (in promille)

	bevolking	bevolkingsgroei	natuurlijke aanwas	migratiesaldo
1855	1358			
1855-'59		0,65	0,35	0,30
1860	1402			
1860-'69		0,49	0,78	-0,29
1870	1470			
1870-'79		0,55	0,92	-0,37
1880	1551			
1880-'89		0,04	0,70	-0,66
1890	1557			
1890-'99		-0,10	0,41	-0,51
1900	1541			
1900-'09		1,33	1,33	0,00
1909	1747			

	geboortecijfer	sterftcijfer
1855-'59	28,9	25,4
1860-'69	31,7	23,9
1870-'79	33,3	24,1
1880-'89	27,9	20,9
1890-'99	23,1	19,1
1900-'09	31,8	19,6

Bronnen: gemeenteverslagen, volkstellingen, geboorte- en sterfteregisters.

Van deze drie variabelen is het al dan niet voorkomen van geboortebeporing in het huwelijk, begrijpelijkerwijze, niet in de bronnen terug te vinden.

Toch moet geboortebeperving als oorzaak van de tijdelijke daling van het geboortecijfer worden uitgesloten. Berekening van de huwelijksvruchtbaarheid en de gestandaardiseerde vruchtbaarheidsindex (Ig) voor die jaren waarin dat aan de hand van volkstellingsgegevens mogelijk is, toont dat Heythuysen in de periode 1850-1914 een huwelijksvruchtbaarheid kende die het natuurlijke optimum benaderde. De huwelijksvruchtbaarheid was in 1879: 320,5 en in 1889: 398,1; terwijl de gestandaardiseerde vruchtbaarheidsindex in beide jaren respectievelijk 0,83 en 1,00 bedroeg.

Dit is geheel in overeenstemming met de historisch-demografische literatuur waarin vrijwel unaniem de algemene toepassing van geboortebeperving in de periode 1850-1914 in het zuidoosten van Nederland (met name Oost-Brabant en Limburg) wordt ontkend.²⁶

Ook de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd kan geen afdoende verklaring geven voor de schommelingen in het geboortecijfer. De frequentie van het aantal golfbewegingen met betrekking tot de huwelijksleeftijd was hoger dan van het geboortecijfer (drie toppen en dalen tegenover één dal en twee toppen). De veranderingen binnen de huwelijksleeftijd hebben mogelijkwijze een in gang gezette ontwikkeling van het geboortecijfer verzwakt of versterkt, bepalend zijn ze niet geweest.

Tabel 5. Gemiddelde huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie (aantal huwelijken per duizend inwoners per jaar)

	huwelijksleeftijd		huwelijksfrequentie
	M	V	
1853-'59	32,6	30,9	8,2
1860-'69	30,2	28,4	8,2
1870-'79	32,6	29,8	7,2
1880-'89	30,4	28,2	5,2
1890-'99	30,6	28,8	6,3
1900-'09	29,8	27,5	7,4

Bron: huwelijksregisters 1853-1910.

²⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld Hofstee, o.c.; Heek, F., *Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, Leiden 1954; Poppel, F.W. van, *Differential Fertility in the Netherlands: an overview of long-term trends with special reference to the post World War I marriage cohorts*, Voorburg 1983.

Men moet dan ook concluderen dat de fluctuaties in het geboortecijfer voor het overgrote deel werden bepaald door veranderingen in het aantal huwelijken (de huwelijksfrequentie). Het geboortecijfer volgde met een 'time-lag' de huwelijksfrequentie. Vanaf 1870 tot ongeveer 1890 daalde het aantal huwelijken per duizend inwoners, van 1880 tot 1900 het geboortecijfer. Van 1890 tot 1910 nam de huwelijksfrequentie weer toe, rond 1900 begon ook het geboortecijfer weer te stijgen.

Zowel het toenemende vertrekoverschot als de daling van het aantal huwelijken (en in diens kielzog het geboortecijfer) wijzen op een verslechterende economische situatie in Heythuysen tussen met name 1870 en 1900.

Hoewel deze veranderingen op het eerste gezicht de kenmerken dragen van een 'subsistence crisis' in Malthusiaanse zin van het woord, dat wil zeggen als uitingen van een toenemende spanning tussen voedselproductie en bevolkingsomvang, blijkt hier, bij nadere beschouwing geen sprake van te kunnen zijn geweest. Zou de Heythuysense gemeenschap tussen 1850 en 1914 binnen het Malthusiaanse model zijn te plaatsen, dan hadden de uitingen van een discrepantie tussen voedselproductie en inwoneraantal zich al eerder voorgedaan. De landbouwproductie immers groeide tussen 1850 en 1880 vele malen sterker dan het bevolkingsaantal (de rogge- en aardappelopbrengsten verdubbelden tussen deze jaren, de bevolking daarentegen nam slechts met 14% toe); terwijl ook de tijd tussen 1880 en 1900 in vergelijking met de voorafgaande en navolgende jaren geen slechte oogstresultaten te zien gaf.

Ook de malaise in de landbouw tussen 1880 en 1900 als gevolg van de prijsdalingen voor landbouwproducten, de zogenaamde agrarische crisis, geeft geen goede verklaring voor het vertrekoverschot en de afname van het aantal huwelijken. Wanneer het verlaten van de gemeente en het uit- of afstel van huwelijken reacties waren op agrarische depressie, kan men zich afvragen waarom de periode 1880-1900 tevens ook werd gekenmerkt door een toename van het aantal bedrijven. Het animo om ten tijde van een crisis nieuwe bedrijven op te richten zal, zo mag men aannemen, klein zijn. Er moeten dan ook andere motieven ten grondslag hebben gelegen aan bovengeschetste ontwikkelingen. De enige afdoende verklaring vormt de aanneme van een werkgelegenheids crisis in de gemeente. Het aantal aanwezige beroepsmogelijkheden hield geen gelijke tred met het gewenste aantal. Het gevolg was dat een groot aantal Heythuysenaren de gemeente verliet om elders werk te zoeken, dat huwelijken werden uit- of afgesteld omdat de partners geen geschikte zelfstandige economische ontplooiingsmogelijkheden konden vinden en dat enkele bestaande boerderijen werden opgesplitst om aldus een gedeelte van het aantal werkzoekenden aan een arbeids-

plaats te helpen. Daarnaast zullen ongetwijfeld andere, in de bronnen moeilijk terug te vinden oplossingen zijn gezocht om het evenwicht tussen werkgelegenheid en de vraag naar arbeidsplaatsen te herstellen, bijvoorbeeld forensisme en seizoenstrek (met name naar Duitsland).²⁷

Ter illustratie van de werkgelegenheids crisis in Heythuysen is, aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal, een schatting gemaakt van de werkgelegenheid in de gemeente. De gevonden resultaten zijn vergeleken met de omvang van de potentiële mannelijke beroepsbevolking, dit is alle mannelijke personen tussen 15 en 65 jaar (exclusief de klooster- en internaatsbewoners).

Tabel 6. Potentiële mannelijke beroepsbevolking en het aantal arbeidsplaatsen

	beroepsbevolking	arbeidsplaatsen	verschil
1855-'59	410	305	105
1860-'69	430	305	125
1870-'79	455	285	170
1880-'89	470	285	185
1890-'99	460	305	155
1900-'09	490	325	165

Bronnen: Stukken Kamers van Koophandel 1843, gemeenteverslagen, bevolkingsregisters, Kohiers Hoofdellijke Omslag 1882-1914, Beroepstelling 1909.

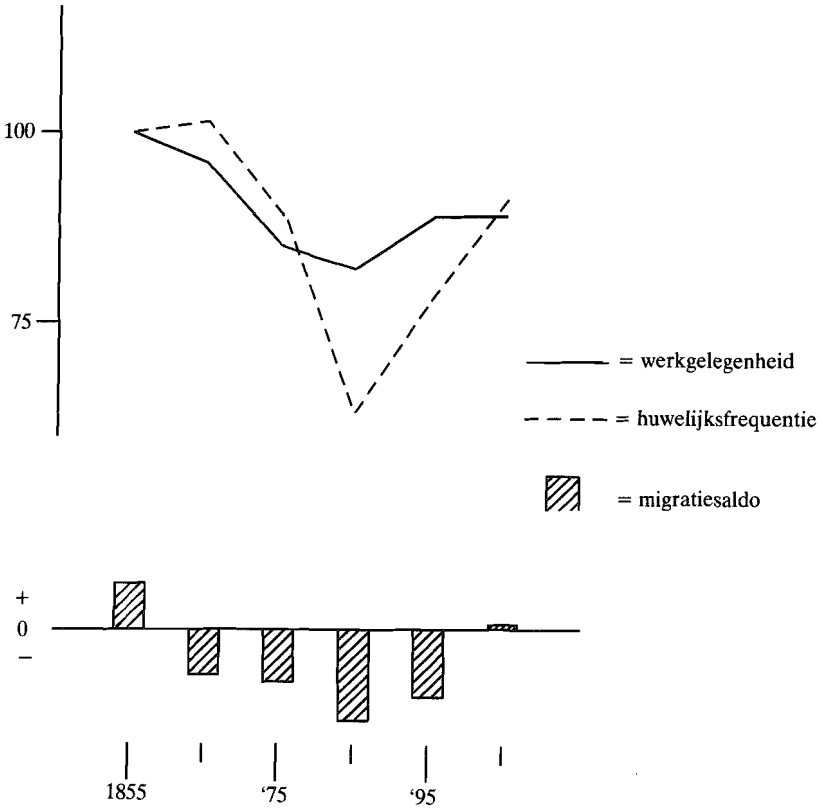
Tussen 1855 en 1890 nam de discrepantie tussen het gewenste en het aantal aanwezige arbeidsplaatsen voortdurend toe; het nam na 1890 weliswaar iets af, maar bleef desondanks groot. De oorzaken hiervoor zijn niet moeilijk te achterhalen. Enerzijds zorgde de bevolkingsgroei voor een toename van het aantal arbeidskrachten. De generatie geboren na 1850 begon zich na 1870 op de plaatselijke arbeidsmarkt aan te bieden. Anderzijds was er tevens een afname van de werkgelegenheid in enkele traditioneel sterk vertegenwoordigde beroepsgroepen, zoals onder de dagloners en de wevers. Het aantal dagloners, met 75 arbeidskrachten in 1855 na de landbouwers de grootste beroepsgroep, verdween tussen 1855 en 1905 volledig; terwijl van de 21 wevers in 1855 er in 1905 nog maar 2 over waren.

²⁷ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 3: 'een aanzienlijk gedeelte van de landbouwarbeiders en arbeidsters (gaat) als boerenknechts en meiden naar het naburige Pruisen, waar de loonen veel hooger zijn'.

In grafiek 1 is bovengeschetste relatie tussen demografische en economische variabelen in beeld gebracht.

Grafiek 1. Vergelijking tussen de werkgelegenheid (arbeidsplaatsen/potentiële beroepsbevolking), huwelijksfrequentie en migratiesaldo.

Werkgelegenheid en huwelijksfrequentie geïndexeerd (1855-1859 = 100); migratiesaldo in promillages van de bevolking.

In Heythuysen, een gemeenschap waarin het productieproces tussen 1850 en 1914 nog voornamelijk op 'agrarisch-ambachtelijke' wijze was georganiseerd, maar die het stadium van een labiel evenwicht tussen voedselproductie en bevolkingsomvang al had verlaten, was de demografische ont-

wikkeling uiterst conjunctuurgevoelig. Voor het grootste gedeelte van de onderzochte periode bepaalde de economische situatie, met name op werkgelegenheidsgebied, de demografische ontwikkeling.

In de eerste fase van de economische groei had de bevolkingsomvang weliswaar een stimulerende rol gespeeld daar de toename van het aantal arbeidskrachten als gevolg van de bevolkingsgroei een intensivering van de productie en daardoor een trage kapitaalvorming mogelijk maakte; tijdens het voortschrijdende marktintegratieproces nam de invloed van de bevolkingsomvang echter voortdurend af. Daarvoor zijn twee redenen aan te wijzen. In de eerste plaats had de commercialisatie van de landbouw een ontkoppeling van landbouwproductie en bevolkingsomvang teweeg gebracht: veel eigen geteelde producten gingen naar een markt, sommige (voedings)middelen werden op diezelfde markt aangekocht. In de tweede plaats had de factor arbeid in het productieproces steeds meer terrein verloren ten gunste van de factor kapitaal. Intensivering van de productie vond steeds meer plaats via aankoop van productiefactoren van buiten het eigen bedrijf, zoals kunstmest, veevoer, nieuwe veerassen enzovoorts.

DE COMMERCIALISATIE VAN DE LANDBOUW

Het merendeel van de literatuur tracht de veranderingen op het platteland in de tweede helft van de 19e eeuw te verklaren met verwijzingen naar veranderingen binnen de marktsituatie met betrekking tot agrarische producten.

Analyseert men de oorzaken die bijvoorbeeld Brugmans, Sneller en Bouman aangeven dan blijkt dat deze allen een markt karakter dragen.²⁸ Door de groei van de economische sectoren buiten de landbouw, zoals handel en industrie nam de vraag naar agrarische producten toe. Tevens kwam door infrastructurale verbeteringen, bijvoorbeeld de spoorwegen, een verbinding tot stand tussen de potentiële afzetmarkten en het agrarische achterland. De boeren in dit achterland gingen hun productie steeds meer afstemmen op de wensen van de markt, daarbij gestimuleerd door de grote vraag (en daardoor hoge prijzen). Niet alleen werd dientengevolge het platteland binnen de geldeconomie opgenomen, ook werd zo een periode

²⁸ Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1976; Bouman, P.J., *Geschiedenis van de Zeeuwsche landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche landbouwmaatschappij 1843-1943*, Wageningen 1946; Sneller, Z.W., *Anderhalve eeuw in vogelvlucht*, in: Sneller, Z.W., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, Groningen 1951.

van economische groei ingeluid: de boeren investeerden het van de markt afkomstige inkomen weer in hun bedrijven om het marktaandeel binnen de productie, en daarmee het inkomen, te vergroten. De investeringen werden vooral geconcentreerd in die productiesectoren die het meeste voordeel boden; met andere woorden de boeren specialiseerden hun productie. Deze specialisatie ging gepaard met een toenemende aankoop van productiefactoren van buiten het eigen bedrijf, bijvoorbeeld veevoer. Het gevolg was dat de boeren steeds afhankelijker werden van de markt, niet enkel voor hun inkomen, maar ook ter aanvulling van een gedeelte van de eigen behoefte en voor de aankoop van grondstoffen. Daarnaast kregen ze te maken met een verschijnsel waarvoor ze tot dusverre gevrijwaard waren gebleven: concurrentie. Deze concurrentie dwong hen tot een kwalitatief hoogstaand en vooral goedkoop product. Ze zagen zich genooddaakt tot een voortdurende kostenbesparing en productieverhoging door middel van innovaties. Naast specialisatie had de commercialisatie van de landbouw dan ook een voortdurende intensivering en/of mechanisatie tot gevolg. De landbouw werd tot een veredelingsindustrie waarin aangekochte grondstoffen werden omgezet in agrarische eindproducten die hun weg, direct of via verwerkingsindustrieën naar de markt vonden.

Aan de hand van een vergelijking tussen de marktprijzen met de aard en omvang van de landbouwproductie zal in navolgende paragraaf worden onderzocht in hoeverre de markt als stuwende factor binnen de veranderingen in de Heythuysense akkerbouw en veeteelt kan worden aangemerkt.

Ter reconstructie van het prijsverloop van de diverse akkerbouw- en veeteeltproducten is voornamelijk gebruik gemaakt van twee bronnen: de gemeenteverslagen van Heythuysen en, vanaf 1887, de landelijke landbouwverslagen.²⁹

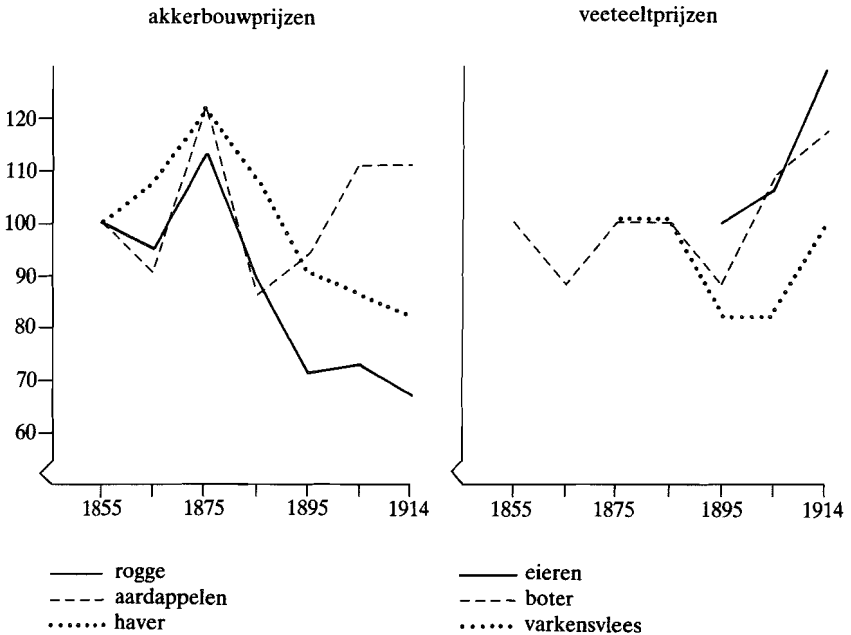
Daar er geen over de gehele periode 1850-1914 doorlopende prijsreeksen zijn, noch voor Heythuysen, noch voor enkele belangrijkere marktplaatsen (bijvoorbeeld Roermond of Maastricht) is het prijsverloop bepaald aan de hand van gegevens uit diverse plaatsen c.q. regio's. De geografische afstand tot Heythuysen is daarbij doorslaggevend geweest voor uiteindelijke keuze.³⁰

²⁹ Verslag over den toestand van de landbouw in Nederland 1877 t/m 1914.

³⁰ De rogge-, haver- en boterprijs tussen 1850 en 1862 is afkomstig uit de gemeenteverslagen van Heythuysen. De aardappelprijs van 1850 tot 1875, alsmede de boterprijs 1860-1875 en de rogge- en haverprijs 1860-1875, zijn provinciale gemiddelden ontnomen aan: Philips, J.F.R., Jansen, J.C.G.M. en Claessens, Th.J.A.H., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1965, pag. 163. De rogge-, haver- en aardappel-

Het onderzoek naar de prijzen heeft zich beperkt tot de belangrijkste akkerbouw- en veeteeltproducten, te weten: rogge, haver, aardappelen, boter, varkensvlees en eieren.

Grafiek 2. Akkerbouw- en veeteelt prijzen, geïndexeerd (rogge-, haver-, aardappel- en boterprijs: 1850-1859 = 100; varkensvleesprijs: 1875-1879 = 100; eierprijs: 1895-1899 = 100).

Bronnen: zie noot 30.

prijs van 1877 t/m 1900 en de boterprijs van 1901 t/m 1913 zijn de marktprijzen te Maastricht, zoals bekend uit de landelijke landbouwverslagen. Uit dezelfde bron is de varkensvleesprijs te Nederweert tussen 1877 en 1882 en de provinciale prijs voor dit product tussen 1882 en 1900 afkomstig. Zo ook de boterprijs tussen 1877 en 1900 en de prijs voor eieren tussen 1898 en 1913 te Roermond. De prijzen voor rogge en haver na de eeuwwisseling zijn de gemiddelden op de markt van Venlo, zoals vermeld in: Claessens, Th.J.A.H., Een nieuwe landbouwstructuur in wording, in: Philips e.a., o.c., pag. 262.

Hoewel de prijzen van de akkerbouwproducten tussen 1860 en 1869 een verschillende ontwikkeling kenden (de prijs voor haver steeg, terwijl rogge en aardappelen in prijs daalden) was er na 1870 een opvallende stijging te zien met betrekking tot alle akkerbouwproducten.

De daling tussen 1860 en 1869 van de rogge- en aardappelprijzen kan vrij moeilijk worden verklaard, tenzij met de aanname dat de intensivering van met name de roggeteelt tot een verhoogd aanbod leidde zonder dat tegelijkertijd de vraag toenam. Meer dan een veronderstelling is dit echter niet. De prijsstijgingen na 1870 daarentegen wijzen op een gunstige ontwikkeling voor de boeren, voor zover ze akkerbouwproducten ter markt brachten: zowel de opbrengsten per ha alsook de prijzen waren in dit decennium relatief hoog.

Na ongeveer 1880 daalden de prijzen voor akkerbouwproducten zeer sterk. De oorzaak van de graanprijzdalingen wordt in de literatuur unaniem toegeschreven aan de invoer van goedkoop buitenlands graan, met name uit de Verenigde Staten, waardoor de markt voor de Nederlandse boeren in elkaar zakte.

De daling van de aardappelprijs kan indirect zijn veroorzaakt door deze ontwikkeling. Vanwege de prijsdaling in de granen gingen veel akkerbouwers over van de verbouw van halmgewassen naar de teelt van bladgewassen, onder andere aardappelen, waardoor de markt overvoerd raakte.

De haver- en roggeprijzen bleven vanaf 1880 voortdurend dalen; de aardappelprijs begon in de jaren negentig weer te stijgen; de vraag naar dit product nam blijkbaar weer toe.

Vergelijkt men deze prijsontwikkelingen met de veranderingen in het bouwplan van de Heythuysense akkerbouw dan krijgt men, in de veronderstelling dat de landbouwers die voor een markt produceren hun productie afstemmen op de prijzen, een indicatie voor de mate waarin de akkerbouw in deze gemeente was (of werd) gecommercialiseerd.

Elders is geconcludeerd dat het rogge-areaal tot ongeveer 1890 gelijk bleef met plusminus 50% van het bebouwde akkerland. Tegelijkertijd was er een intensivering van de opbrengst per ha te zien; tussen 1860 en 1870 sterk, in de daaropvolgende decennia geringer. Tot 1890 was de roggeteelt dus vrij onafhankelijk van de prijsontwikkeling, een aanwijzing dat de roggeverbouw voornamelijk voor de zelfvoorziening plaatsvond. Een conclusie die overigens wordt versterkt door het gegeven dat, volgens de 'Uitkomsten 1886', ondanks de voortdurende intensivering, de rogge-opbrengsten van de eigen akkers niet toereikend waren en er rogge, gerst, tarwezemelen en moutkiemen als veevoer werden bijgekocht.³¹ De dalende graanprijzen zullen de aankoop van rogge zelfs hebben begunstigd, zodat een gedeelte

van het akkerland kon worden gebruikt voor andere gewassen.

Het haverareaal nam tussen 1850 en 1914 voortdurend, maar in geringe mate toe. De intensivering van de productie van dit gewas vond vooral tussen 1860 en 1870 plaats. Daarna schommelden de opbrengsten per ha sterk.

De prijsstijgingen van 1860 tot 1880, gecombineerd met de uitbreiding van het areaal en de intensivering van de productie in deze periode, kunnen op een marktgerichte productie van haver wijzen. Toch is dit onwaarschijnlijk. Men kan zich immers afvragen waarom de aanhoudende prijsdalingen na 1880 geen consequenties hadden voor de haverbouw (die ook na 1880 nog steeds werd opgevoerd). Ook de haverteelt lijkt enkel voor de eigen behoeftevoorziening te hebben plaatsgevonden.

Met betrekking tot de verbouw van aardappelen was er tussen 1870 en 1890 een zeer sterke intensivering van de opbrengsten te zien, van 1870 tot 1880 begeleid door een prijsstijging, van 1880 tot 1890 door een prijsdaling. Hoewel de intensiveringen na 1880 juist een gevolg kunnen zijn geweest van de prijsdalingen doordat de boeren door verhoging van de productie een gedeelte van het inkomstenverlies als gevolg van de prijsdalingen hebben trachten op te vangen, is er geen eenduidige uitspraak mogelijk over de vraag of de aardappelteelt vóór 1890 al dan niet op een markt gericht is geweest. Voor wat betreft de periode na 1890 is dat wel het geval. Niet alleen nam het aardappelareaal voortdurend toe ten koste van het rogge-areaal en stegen de aardappelrijzen, ook de export van aardappelen vanuit Heythuysen naar Duitsland wordt vanaf die tijd expliciet in de gemeenteverslagen vermeld.³²

Het enige akkerbouwproduct waarvan vaststaat dat het voor een markt werd geproduceerd is de aardappel na 1890. Daarvoor, zo moet men concluderen, werd de akkerbouw voor de meeste Heythuysense boeren voornamelijk voor de zelfvoorziening bedreven.

Met betrekking tot de veeteelt valt uit grafiek 2 af te lezen dat de boterprijs tussen 1860 en 1870 daalde, in de jaren zeventig weer steeg tot het niveau van de jaren vijftig en tot ongeveer 1890 stabiel bleef. Na 1890 was er een daling die rond de eeuwwisseling omsloeg in een sterke prijsstijging. Ook de prijs voor varkensvlees, enkel vanaf 1877 beschikbaar, bleef in de jaren zeventig en tachtig vrij stabiel, daalde na ongeveer 1890 om rond 1910 weer toe te nemen.

De prijs van eieren tenslotte, steeg gedurende de gehele periode 1895-1914.

³¹ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 6 en pag. 11.

³² Gemeenteverslagen 1884-1914, hoofdstuk 'landbouw'.

De prijsval in de granen schijnt aanvankelijk nauwelijks een invloed op de veeteelprijzen te hebben gehad; enkel rond 1890, dat wil zeggen bijna tien jaar na aanvang van de agrarische crisis, daalden ook de veeteelprijzen tijdelijk.

Daaruit kan men afleiden dat de dalingen van de graanprijzen een trage kettingreactie hebben teweeg gebracht: de graanverbouwende boeren gingen naar aanleiding van de prijsdalingen in eerste instantie over op de verbouw van andere akkerbouwproducten, bijvoorbeeld aardappelen, waardoor ook met betrekking tot deze producten een overproductie ontstond. Menigeen besloot daarom over te stappen naar de veeteelt, met als gevolg dat ook in deze sector de markt tijdelijk overvoerd raakte.

Na de eeuwwisseling herstelden de veeteelprijzen zich, wat zonder twijfel was toe te schrijven aan een vergroting van de vraag naar met name de duurere veeteeltproducten als gevolg van economische groei en welvaartsstijging.

Een vergelijking van de prijsontwikkelingen in de veeteelt met de omvang van de veestapel toont dat, vooral na 1870, de veeteelt in toenemende mate werd gecommercialiseerd.

Tussen 1850 en 1870 bijvoorbeeld veranderde het aantal melkkoeien nauwelijks. De stijgende boterprijzen in de jaren zeventig begunstigen echter de, dankzij de intensivering van de akkerbouwproductie mogelijk gemaakte, uitbreiding van de hoornveestapel. In deze periode vond Heythuysen, mede door een spoorwegverbinding, aansluiting op een (internationale) markt.

Ook het kalvermesten voor de Belgische markt won aan betekenis.³³

Vanaf 1880 tot aan het einde van de onderzochte periode bleef het aantal koeien gelijk, hoewel rond de eeuwwisseling de boterprijzen weer begonnen te stijgen. De voornaamste oorzaak daarvoor moet in het overheersende kleinbedrijf worden gezocht: bij specialisatie werd, wegens kapitaalgebrek, eerder de kleinveestapel dan de rundveestapel uitgebreid, zeker daar de veeteelprijzen over de gehele linie een stijging te zien gaven. Daarnaast hebben na 1890 enkele terugkerende veeziekten zoals miltvuur en mond- en klauwzeer hun tol geëist onder de rundveestapel.

De varkensstapel nam gedurende de gehele periode 1850-1914 toe, met name tussen 1870 en 1880 en na 1910. Hoewel over de jaren zeventig vrijwel geen varkensvleesprijzen bekend zijn moet deze tijd ook voor de varkensveeteelt gunstig zijn geweest. Varkens werden via opkopers aan Duitsland

³³ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 9.

verkocht of vonden hun weg naar de slachterijen te Roermond en Oss.³⁴ Na 1910 hadden de prijsstijgingen een positieve uitwerking op de omvang van de varkensstapel.

De pluimveehouderij had vóór 1895 nauwelijks meer dan een lokale of regionale betekenis. Eieren werden op de markt van Roermond of bij de plaatselijke kruideniers te koop aangeboden.³⁵

Na 1895 nam de pluimveestapel echter explosief toe; zeer duidelijk het gevolg van de voortdurend stijgende eierprijzen. Wanneer er sprake is van specialisatie in de veeteelt dan vond deze vooral plaats in de pluimveesector. De veeteelt in Heythuysen werd reeds in de jaren zeventig beïnvloed door de marktontwikkelingen en overtrof, als inkomstenbron, de akkerbouw zeer duidelijk. Toch was tot in de jaren tachtig de akkerbouw van wezenlijk belang omdat de veeteelt in hoge mate afhankelijk was van de hoeveelheid veevoer die op de eigen akkers kon worden geteeld. Pas na 1880, toen door de prijsval in de granen de mogelijkheden om veevoer van buiten aan te kopen werden verruimd, lukte het de boeren om de onderlinge afhankelijkheid tussen de akkerbouw en veeteelt te doorbreken. De productie kon vanaf die tijd langzaam maar zeker via specialisatie volledig op de wensen van de markt worden afgestemd.

DE SOCIALE STRUCTUUR

De invloed van de commercialisatie van de landbouw op de sociale structuur binnen de boerenstand is vooral onderwerp van onderzoek geweest van marxistische auteurs.

De marxistische theorie beschrijft de rurale transformatie in het kader van het binnendringen van de kapitalistische productiewijze in de agrarische sector.

De toenemende concentratie van de nijverheidsproductie in fabrieken doet de vraag naar arbeidskrachten en grondstoffen toenemen. Waar de landbouw een belangrijke grondstoffenproducent is en vrijwel de enige leverancier van arbeidskrachten en voedsel, betekent dit dat ook deze sector in het veranderingsproces wordt betrokken.

Binnen de rurale gemeenschap echter zullen niet alle boeren in gelijke mate van de veranderingen profiteren; een gegeven dat nauw samenhangt met de

³⁴ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 8.

³⁵ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 9.

verdeling van de productiemiddelen zoals die al in de pre-kapitalistische fase op het platteland tot stand is gekomen. Zelfs binnen een natuurlijke economie, dat wil zeggen een rurale gemeenschap die nog nauwelijks in de geldeconomie is opgenomen is er, naast een overgrote meerderheid van boeren die enkel voor de eigen behoefte produceert, een kleine groep landbouwers (met een onevenredige oppervlakte aan akkerland en een relatief omvangrijke veestapel) die voor een 'interne' markt produceert, dat wil zeggen voor het niet-agrarische deel van de eigen bevolking en voor nabijgelegen plattelandscentra. Wanneer de vraag naar landbouwproducten toeneemt en daardoor ook de prijzen stijgen zal vooral deze kleine groep van reeds surplus producerende boeren van de prijsstijgingen baat hebben. De meerderheid van de boeren kan immers niet meer produceren dan noodzakelijk is om te voldoen in de behoefte van het eigen gezin: de marktgebeurtenissen gaan aan hen voorbij.

De ongelijke startpositie en de daaruit voortvloeiende mogelijkheid van de grote boeren om het via de markt verkregen inkomen te blijven investeren in kostenbesparende en productieverhogende technieken, zal tot gevolg hebben dat de concurrentiepositie van het grootbedrijf ten opzichte van het kleinbedrijf voortdurend verbetert. Voorzover ze al voor een markt produceren worden de kleine boeren volledig van de markt verdrongen. Hun rest slechts de keuze tussen een marginaal bestaan als zelfvoorzienende boeren in een economisch expanderende maatschappij, of de overstap naar loonarbeid buiten de landbouw. De boerenstand wordt van beneden af 'opgerold': de agrarische productiemiddelen komen in handen van een steeds kleiner wordend aantal 'landbouwgianten'.

De econoom Chayanov heeft echter op de mogelijkheid gewezen dat de commercialisatie van de landbouw niet noodzakelijkerwijze een accumulatie van de productiemiddelen in enkele handen hoeft te betekenen. Het kleinbedrijf is niet altijd in het nadeel ten opzichte van het grootbedrijf. Hoewel er bij kleine boeren over het algemeen gebrek aan kapitaal is zijn ze voor wat betreft de factor arbeid in het voordeel. Deze staat hen immers in de vorm van meewerkende familieleden vrijwel kosteloos ter beschikking. Door zich toe te leggen op de voortbrenging van hoogwaardige en vooral arbeidsintensieve producten, bijvoorbeeld in de veeteelt, tuinbouw of fruitteelt, kunnen ze zich naast de grote bedrijven handhaven.³⁶ Volgens Van Zanden heeft een ontwikkeling langs de lijnen overeenkomstig de theorie

³⁶ Chayanov, A.V., *The Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966.

van Chayanov een polarisatie van de boerenstand in Oost-Nederland tijdens het transformatieproces voorkomen.³⁷

De enige bron met expliciete gegevens omtrent de sociale structuur onder de boerenstand in Heythuysen tussen 1850 en 1914 is de 'Uitkomsten 1886'. In tabel 7 zijn deze gegevens op een rij gezet.

Tabel 7. Verdeling van de veestapel en de bedrijfsomvang (in procenten van het aantal bedrijfshoofden) in 1886

A	B	C	D
0 tot 5 : 65%	0 : 71%	0 tot 3: 62%	0 tot 3: 63%
5 tot 15 : 31%	1 : 26%	3 tot 5: 35%	3 tot 5: 35%
15 en meer: 4%	2 en meer: 3%	5 en meer: 3%	5 en meer: 2%

A: omvang van het akkerland in ha; B: aantal paarden; C: aantal melkkoeien; D: aantal afgeleverde varkens per jaar.

Bron: Uitkomsten 1886.

In het midden van de jaren tachtig waren de productiemiddelen zeer ongelijk onder de landbouwers verdeeld. De toplaag werd gevormd door een kleine groep boeren, ongeveer 3% van het aantal bedrijfshoofden, die meer dan 15 ha akkerland ter beschikking hadden, twee of meer paarden bezaten, vijf of meer koeien en per jaar meer dan vijf vette varkens afleverden. Daaronder kwam een groep landbouwers, ongeveer 30% van het aantal bedrijfshoofden, met 5 tot 15 ha akkerland, één paard, drie tot vijf melkkoeien en drie tot vijf vette varkens per jaar. Het merendeel van de boeren echter, ongeveer 65%, had minder dan 5 ha aan akkerland, hooguit twee koeien en leverde per jaar minder dan drie varkens af. Uit de tabel valt tevens af te lezen dat er, in het midden van de jaren tachtig, een grote correlatie bestond tussen de omvang van het beschikbare akkerland per bedrijf en de grootte van de veestapel, een aanwijzing temeer dat akkerbouw en veeteelt zeer sterk waren verbonden.

³⁷ Van Zanden, o.c., pag. 337.

Een vergelijking van het paardenbezit in 1843³⁸ en 1886 toont dat tussen ongeveer 1850 en 1880 de sociale structuur onder de boeren zich nauwelijks wijzigde.

Het aantal paardenbezitters was in 1843 weliswaar procentueel hoger dan in 1886, geheel overeenkomstig de in het voorafgaande geconstateerde daling van het totaal aantal paarden in de jaren tachtig, de veranderingen waren slechts marginaal: ook rond 1850 had 60 tot 70% van de boeren geen, 35% één en ongeveer 5% meer dan één paard.

Hoe de verdeling van de productiemiddelen na 1890 veranderde, toen enkele nieuwe verschijnselen hun intrede deden, zoals specialisatie, innovaties, en de opsplitsing van bedrijven, kan indirect uit de belastinggegevens uit de Kohiers Hoofdelijke Omslag, vanaf 1882 beschikbaar, worden afgelezen.

In tabel 8 zijn de gegevens, om de tien jaar verzameld, in beeld gebracht.

Tabel 8. Indeling van de landbouwbedrijven naar hoogte van de belastingaanslag (absoluut en in procenten van het aantal bedrijven)

Hoogte aanslag in gulden	1882		1892		1902		1912	
	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.
0 tot 3	56	81	66	112	70	136	61	111
3 tot 9	36	51	26	44	24	46	29	52
9 en meer	8	12	8	14	6	11	10	19
	100	144	100	170	100	193	100	182

Bron: Kohiers Hoofdelijke Omslag 1882 t/m 1912.

Tussen 1882 en 1892 was er een, overigens geringe, polarisatie binnen de boerenstand. De middengroep onder de landbouwers, de belastingklasse met een aanslag van drie tot negen gulden, nam zowel relatief als absoluut af, terwijl tegelijkertijd de lagere inkomensgroep sterk groeide. Deze inko-

³⁸ Gegevens over het paardenbezit in 1843 zijn ontleend aan: Staten aanwijzende de houders van vee, het aantal paarden, runderen en schapen, opgemaakt in verband met de heffing ener belasting op het vee 1843.

menschachteruitgang bij de middelgrote bedrijven dient vooral te worden toegeschreven aan de opsplitsing van bestaande boerderijen.

In de jaren negentig was er, vervolgens, een algemene inkomensachteruitgang in de gehele landbouw. Enerzijds was deze te wijten aan de nog voortdurende opsplitsing van bedrijven, anderzijds ook aan de dalende veeteelprijzen in deze periode. In het eerste decennium na de eeuwwisseling sloeg de tendens om. De inkomens stegen over de gehele linie: er was een verschuiving van lagere naar hogere belastingklassen.

Zowel de prijsstijgingen (aardappelen en veeteeltproducten) als ook de toenemende specialisatie hadden een duidelijk gunstige invloed. Voor het eerst sinds de jaren tachtig nam het aantal bedrijven, zoals in de Kohiers vermeld, af.

De door de marxistische theorie verwachte polarisatie die de overgang van een pre-kapitalistische naar een kapitalistische productiewijze in de landbouw begeleidt, bleef, voor wat betreft de onderzochte periode in Heythuysen, beperkt tot een volledige proletarisering van de rond 1850 reeds 'half-geproletariseerde' dagloners.

Hoewel er in de jaren tachtig een vergroting van de inkomenskloof optrad tussen groot- en kleinbedrijf, moet deze polarisatie worden toegeschreven aan een tijdelijk verschijnsel: de verdeling van (sommige) middelgrote en kleine bedrijven in nog kleinere eenheden als antwoord op een werkgelegenheids crisis.

Ondanks het gegeven dat na 1880 de factor arbeid aan belang inboette ten gunste van de factor kapitaal waren er enkele mechanismen werkzaam die een polarisatie verhinderden.

Als eerste moet de specialisatie in arbeidsintensieve veeteeltsectoren worden genoemd, met name de pluimveehouderij, waardoor de kleinere bedrijven een eigen marktaandeel wisten te veroveren. Ten tweede zorgde de prijsval in de granen er voor dat de samenhang tussen akkerbouwproductie (dit is de omvang van het akkerland per bedrijf) en de grootte van de veestapel werd doorbroken: door de verruimde mogelijkheid veevoer aan te kopen was het ook op de kleinere bedrijven mogelijk de veestapel uit te breiden.

Ten derde waren de innovaties die na 1880 ingang vonden 'deelbaar', dat wil zeggen ze konden aanvankelijk in kleine hoeveelheden worden ingekocht (kunstmest en veevoer kunnen bij wijze van spreken per gram worden gekocht, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld machines die een grote investering ineens vragen). De geringere kapitaalkracht van de kleine boeren vormde daardoor een mindere belemmering om van de vernieuwingen te profiteren.

Tenslotte dient te worden opgemerkt dat, met name vanaf de jaren tachtig, organisaties en coöperaties werden opgericht waarin ook de kleine boeren waren vertegenwoordigd. Door deze organisaties wisten de kleine boeren hun concurrentiepositie te behouden: ze traden als het ware als één producent naar de markt op. Daarnaast fungeerden deze organisaties als belangenbehartigers zodat de kleine boeren hun stem als sociale groep behielden.

DE 'ONDERNEMERSGEEST'

Hoewel in geen enkel onderzoek de rurale transformatie wordt beschouwd als louter veroorzaakt door een mentaliteitsverandering (ook een mentaliteitsverandering vraagt uiteindelijk om een verklaring), wordt soms toch een centrale rol toegedeeld aan psychische factoren.

Het moderniseringsproces in de landbouw wordt dan omschreven als een overgang van traditionele naar rationele bedrijfsvoering; waarbij de omschrijving 'traditioneel' betrekking heeft op een productiewijze die voornamelijk wordt bepaald door van oudsher (van generatie op generatie) overgeleverde methoden en technieken, terwijl met 'rationeel' een productiewijze wordt bedoeld die in hoge mate afhankelijk is van de stand van de wetenschap, onderwijs en techniek. De landbouwer verandert in bovengeschetste gedachtengang van een 'rentenier' die het overgeërfde bedrijf in stand houdt, tevreden wanneer dit hem een redelijke bestaansmogelijkheid verschaft, tot een agrarische ondernemer die de bedrijfsresultaten door gerichte investeringen, innovaties en scholing voortdurend tracht te verbeteren.

Een probleem van een dergelijke aanname is dat er wordt uitgegaan van een radicale omwenteling in mentaliteit binnen een hele gemeenschap en wel in een vrij korte tijdsperiode.

Veronderstelt men bijvoorbeeld dat de landbouw op de zandgronden in Zuid-Nederland in de periode 1850 tot 1900 wordt gecommmercialiseerd, dan betekent dit, indien de mentaliteit een doorslaggevende rol speelt, dat er in ongeveer één generatie een collectieve omslag in het denken moet hebben plaatsgevonden. Een dergelijke aanname is slechts mogelijk als er in die vijftig jaar een gebeurtenis kan worden aangewezen die een diepgaande indruk op de boeren heeft gemaakt.

Als deze gebeurtenis wordt vaak de agrarische crisis genoemd. Analyseert men de studie van Claessens, die de mentaliteit als factor in het veranderingsproces sterk benadrukt, dan blijkt zijn betoog grotendeels langs

voorgenoemde lijnen te verlopen.³⁹ De periode voor de agrarische crisis was met betrekking tot de landbouw een gunstige tijd. Dit had echter tot nadeel dat de boeren weinig geneigd waren tot veranderingen. Niet alleen geldgebrek, maar vooral de gehechtheid aan oude vooroordelen en gebrek aan ondernemersgeest belemmerden de acceptatie van nieuwicheden. De prijsdaling met betrekking tot vrijwel alle landbouwproducten rond 1880 (de agrarische crisis) maakte een einde aan alle voorspoed. Door malaise gedwongen, maar vooral dankzij de voorlichtingswerkzaamheden van overheid, landbouworganisaties en agrarische voormannen groeide het besef onder de boeren dat slechts een heroriëntatie hun bedrijf kon redden. Een tekortkoming binnen 'mentaliteitstheorieën' zijn de vaak nauwelijks verholde waardeoordelen die de beschrijving van het rurale transformatieproces begeleiden.

Hoewel de overige, in het voorafgaande behandelde theorieën vaak in subjectieve vooronderstellingen hun oorsprong vinden is het betoog echter meestal opgebouwd rond grotendeels verifieerbare of falsificeerbare argumenten: bevolkingsontwikkelingen, prijs- en inkomensbewegingen, veranderingen binnen de sociale structuur kunnen, indien voldoende bronnen beschikbaar zijn, worden gemeten. Hoe echter wil men de invloed van psychische factoren in sociaal-economische veranderingen vaststellen? In hoeverre mag men van de ondernemersgeest of het conservatisme van boeren spreken; zijn dit niet veeleer individuele eigenschappen dan uitingen van een collectieve mentaliteit?

Daarbij komt dat mentaliteitstheorieën vaak zijn gebaseerd op persoonlijke getuigenissen als bron. Hoewel deze getuigenissen, daar ze op menselijke ervaringen berusten, vaak een dieper inzicht geven in de historische problematiek dan ooit uit louter kwantitatieve gegevens mogelijk is, zijn er toch duidelijk ook gevaren aan verbonden, zeker wanneer belanghebbenden van destijds worden geciteerd. Zo zijn klachten over gebrek aan ondernemersgeest bij de boeren, geuit door landbouwvoormannen vaak terug te voeren op een gevoel van frustratie over de traagheid waarmee veranderingen (kunnen) worden doorgevoerd; terwijl de voordelen van gewenste veranderingen vaak om propagandistische redenen overbelicht worden. Vandaar dat er, in verklaringen gebaseerd op een veronderstelde mentaliteitsverandering, meestal te weinig aandacht wordt geschonken aan de noodzaak, de mogelijkheden en de belemmeringen om, in een gegeven situatie, de wijze

³⁹ Claessens, Th. J. A. H., Een nieuwe landbouwstructuur in wording, in: Philips e. a., o.c., Geschiedenis.

van landbouw bedrijven te veranderen. In een periode van goede bedrijfsresultaten zal het animo tot ingrijpende veranderingen niet groot zijn: de zekerheid van het moment zal immers worden afgewogen tegen het risico dat verandering, naast een mogelijke verbetering, met zich meebrengt. Daarnaast moet naast de wil bij de boeren ook de mogelijkheid tot modernisering zijn geschapen. Innovaties bijvoorbeeld veronderstellen de aanwezigheid van onderzoeks- en onderwijsinstellingen, factoren die zich ver buiten de invloed van de individuele boer bevinden.

De vraag of de transformatie van de landbouw in Heythuysen mede werd veroorzaakt door een mentaliteitsverandering moet ontkennend worden beantwoord. Reeds vóór het uitbreken van de agrarische crisis zochten de Heythuysense boeren aansluiting op een markt om zodoende hun inkomen te vergroten. Dat dit marktintegratieproces aanvankelijk moeizaam en weinig opvallend verliep was te wijten aan de knelpunten waarvoor de boeren zich geplaatst zagen en die zij eerst dienden te doorbreken wilden ze tot volledige marktproductie komen. Ten eerste zorgde het voornamelijk zelfvoorzienende karakter van de landbouw vóór 1890 er voor dat een groot gedeelte van de productiemiddelen gereserveerd diende te blijven voor de eigen voorziening. Tezamen met de overheersende kleinschaligheid betekende dit dat relatief weinig producten ten verkoop konden worden aangeboden waardoor de kapitaalvorming, noodzakelijk voor investeringen, zeer traag verliep. Ten tweede vormde ook de sterke band tussen akkerbouw en veeteelt een belemmering daar deze specialisatie op één of enkele winstgevende producten tegenwerkte: de veestapel kon niet worden uitgebreid voorbij de grens welke door de akkerbouwproductie werd gesteld, terwijl de akkerbouwproductie op haar beurt weer werd bepaald door de mestproductie uit de eigen stal, dit is de omvang van de veestapel.

Deze vicieuze cirkels konden enkel worden doorbroken door een effectiever gebruik van de ter beschikking staande productiemiddelen. Dit was wat tussen 1850 en 1890 gebeurde. De bevolkingsgroei zorgde voor de doorbraak dankzij een aanwas van 'interne' arbeidskrachten, voornamelijk in de vorm van meewerkende familieleden. Verhoging van de arbeidsinput leidde tot een intensivering van de akkerbouwproductie. Deze productiewinst werd vervolgens omgezet in een uitbreiding van de veestapel. Het gevolg was dat de Heythuysense boeren in de jaren zeventig al, zij het nog in geringe mate, opereerden op een internationale markt.

De prijsdalingen met betrekking tot akkerbouwproducten rond 1880 versnelden het commercialisatieproces omdat de verlaagde prijzen de aankoop van veevoerders binnen bereik brachten, waardoor de specialisatie werd bevorderd.

Ook het ontstaan van diverse organisaties en coöperaties, met name na 1890, en de openheid voor scholing en technologische ontwikkelingen moeten niet zozeer worden gezien als manifestaties van een 'nieuwe geest', maar juist als aanpassingen van de boerenstand aan de eisen welke een commerciële landbouw aan hen stelde. Niet de diverse organisaties hebben tot een modernisering van de landbouw geleid, maar de modernisering van de landbouw maakte samenwerking, onderwijs en innovaties noodzakelijk. Door de commercialisatie van de productie waren de boeren in hoge mate afhankelijk geworden van de ontwikkelingen in de 'buitenwereld'. Prijzen voor de eigen producten en grondstoffen werden uitermate belangrijk. De landbouwers werden voortdurend gedwongen hun concurrentiepositie in de gaten te houden, met andere woorden innovaties op de voet te volgen. Overheidsbesluiten konden daarbij van direct belang zijn voor hun bedrijf. De individuele boer stond tegenover deze buitenwereld machteloos; hem restte slechts zich met lotgenoten te verenigen in in- en verkooporganisaties om zo gunstig mogelijke prijzen te verkrijgen, in boerenleenbanken om investeringen mogelijk te maken en in belangenorganisaties om een stem te verkrijgen bij de overheid. Of hij wilde of niet: de boer werd tot een rationele, moderne bedrijfsvoering gedwongen wenste hij zijn bedrijf rendabel te houden.

SAMENVATTING

De agrarische veranderingen in Heythuysen tussen 1850 en 1914 komen zeer goed overeen met het beeld zoals Van Zanden dat heeft geschetst met betrekking tot de transformatie van de zandgrondlandbouw in Oost-Nederland.

Ook in Heythuysen was er een gefaseerde ontwikkeling waarbij in het eerste stadium (ruwweg 1850-1880) de groei voornamelijk tot stand kwam door een intensivering van de productie in vrijwel alle agrarische sectoren, mede dankzij een verhoging van de arbeidsinput en een efficiënter gebruik van de 'interne' productiefactoren.

Na 1880 werd de economische groei in de landbouw echter in toenemende mate gedragen door specialisatie op enkele, marktgerichte producten, met name in de kleinveesector en door de technische ontwikkelingen.

Een schets van de sociaal-economische ontwikkeling van Heythuysen kan dit verduidelijken.

Rond 1850 had de Heythuysense landbouw een nog hoofdzakelijk natuurlijk karakter. De overgrote meerderheid van de boeren produceerde primair

voor zelfvoorziening, dat wil zeggen productie en consumptie vonden binnen het eigen gezin plaats. Slechts enkele grotere boeren waren in staat een voortdurend en noemenswaardig surplus te produceren dat op de lokale of regionale markt werd aangeboden om het niet-agrarische deel van de eigen bevolking of in de nabijgelegen plattelandssteden te voorzien.

De geringe commercialisatie van de landbouw in deze tijd was zichtbaar in de gewoonte om pachten in natura, dat wil zeggen in goederen te betalen. Daarnaast zullen ongetwijfeld andere vormen van ruilhandel hebben bestaan, bijvoorbeeld tussen boeren en winkeliers, of in de vorm van naturalonen voor landarbeiders en naturabelastingen zoals hand- en spandiensten. De overwegende zelfvoorziening impliceerde tevens dat er een breed scala aan producten moest worden geteeld: naast rogge, haver, gerst, boekweit, tarwe en aardappelen ook vlas, hennep, peulvruchten, koolzaad en diverse voedergewassen; terwijl de veestapel, hoewel niet uitgebreid, toch een diverse samenstelling had: koeien, varkens, paarden, ossen, schapen, geiten en kippen. Ook de aanwezigheid van land- en veebezit onder landarbeiders en ambachtslieden en het bestaan van communale gronden verwijzen naar het natuurlijke karakter van de gemeenschap.

Hoewel mag worden verondersteld dat de landbouwers in Heythuysen rond 1850 er naar zullen hebben gestreefd om, door vergroting van de productie, hun inkomen te verhogen, waren er enkele knelpunten die een marktoriëntatie vooralsnog belemmerden. Als eerste moet het overwegen van het kleinbedrijf worden genoemd en het daarmee gepaard gaande gebrek aan kapitaal. Daar men, gezien de beperkte omvang van het bedrijf, vrijwel uitsluitend voor zichzelf kon produceren kwam er weinig ter markt. Er was dus geen inkomen dat weer kon worden geïnvesteerd om de productie te verhogen en aansluiting op een markt te zoeken; de productie bleef dientengevolge maar net voldoende om in de eigen behoefte te voorzien. In de tweede plaats bestond er een grote afhankelijkheid tussen akkerbouwopbrengst en de omvang van de veestapel. De veestapel kon niet worden uitgebreid zonder tegelijkertijd de veevoederproductie op de eigen akkers te verhogen. De akkerbouwopbrengsten echter werden grotendeels bepaald door de beschikbare hoeveelheid mest, met andere woorden door de omvang van de veestapel. De enige mogelijkheid om zonder hulp van buitenaf deze vicieuze cirkels te doorbreken was om het marktaandeel in de productie ten koste van de eigen consumptie te vergroten, of om door verhoging van de arbeidsinput de productie te intensiveren.

De bevolkingsgroei in de decennia na 1850 zorgde voor de doorbraak door een interne aanwas van arbeidskrachten: de verhoging van de arbeidsinput,

in de vorm van meewerkende familieleden had een intensivering van de productie tot gevolg.

In eerste instantie vond deze intensivering in de akkerbouw plaats, zowel omdat intensivering in deze sector het hoogste rendement gaf, alsook omdat uitbreiding van de veestapel enkel mogelijk was via de omweg van de akkerbouw.

In de jaren zestig nam de opbrengst per hectare, met name bij de granen, sterk toe. In de jaren zeventig werd deze productiestijging in de akkerbouw vertaald in een uitbreiding van de veestapel. Daar in diezelfde tijd een spoorweg voor verbindingen zorgde met de potentiële afzetmarkten, vooral in de industriecentra in België en Duitsland, en de prijzen voor landbouwproducten stegen, vormde deze tijd een gunstige periode voor de Heythuysense boeren: kalveren en boter vonden hun weg naar Brussel; varkens werden naar Duitsland geëxporteerd.

Hoewel tussen 1850 en 1880 bijna het hele (markt)inkomen van het landbouwbedrijf aan de veeteelt was te danken, bleef een vergaande specialisatie in deze sector nog onmogelijk. De nog steeds geringe kapitaalkracht van de meerderheid der boeren, alsmede de hoge prijzen voor akkerbouwproducten (dat wil zeggen ook voor veevoer) verhinderden vooralsnog de aankoop van veevoerders en de ontkoppeling van akkerbouw en veeteelt: de akkerbouw bleef derhalve een noodzakelijk onderdeel van de bedrijfsvoering.

Deze eerste fase van markt oriëntatie werd rond 1880 onderbroken door twee verschijnselen die een diepgaande invloed op de verdere ontwikkeling van de landbouw (en de Heythuysense gemeenschap in het algemeen) zouden hebben: de agrarische crisis en de werkgelegenheidsproblemen binnen de eigen gemeente. Door de aanvoer van goedkoop graan uit het buitenland, met name de Verenigde Staten, daalden op de Europese markt de graanprijzen. Deze prijsdalingen gingen aanvankelijk aan Heythuysen voorbij: de akkerbouw diende voornamelijk voor de eigen behoeftevoorziening en was dus onafhankelijk van de marktsituatie. Uiteindelijk zouden deze prijsdalingen juist een gunstig effect op de Heythuysense landbouw hebben doordat deze de mogelijkheden voor de aankoop van granen elders, als veevoer, verruimden met andere woorden een van de vicieuze cirkels, de band tussen akkerbouw en veeteelt, wisten te doorbreken. De prijsval in de granen weekte echter een kettingreactie los. Nederlandse akkerbouwers gingen van de verbouw van granen over op andere akkerbouwproducten en de veeteelt, waardoor ook in deze sectoren de markt tijdelijk overvoerd raakte: rond 1890 daalden de veeteelt prijzen.

Tegelijkertijd met de agrarische crisis trad de, tot dan toe vrij latente, werkloosheid in de gemeente aan het licht. Door de bevolkingsgroei in de decennia vóór 1880 en het wegvallen van de werkgelegenheid onder de landarbeiders nam de vraag naar arbeidsplaatsen toe; in hogere mate dan het aanbod. Deze discrepantie uitte zich in de eerste plaats in een, vanaf 1860, voortdurend toenemend vertrekoverschot. Toen na 1880, als gevolg van de prijsdalingen voor akkerbouwproducten ook de koop- en pachtwaarde van akkerland daalden, zagen vele werkzoekenden kans om via aankoop of pacht een eigen landbouwbedrijf op te zetten: tussen 1880 en 1900 werden ongeveer veertig nieuwe bedrijven gesticht door opsplitsing van bestaande boerderijen.

De derde manier waarop de slechte werkgelegenheidssituatie zich uitte was in een forse daling van de huwelijksfrequentie: veel huwelijken werden uit- of afgesteld omdat de partners geen zelfstandige economische basis konden vinden.

Deze daling van het aantal huwelijken had een vergaande invloed op de demografische ontwikkeling. Door deze daling nam ook het geboortecijfer sterk af en dit zorgde, tezamen met het vertrekoverschot, voor een stagnatie of zelfs lichte afname van het inwonertal in Heythuysen tussen 1880 en 1900. Toch werd in diezelfde periode het fundament gelegd voor een volledig marktgerichte landbouw. Naast de intensivering van de productie werden de eerste aanzetten tot specialisatie zichtbaar. In de akkerbouw verdwenen de 'mindere' producten zoals tarwe, vlas, hennep en gerst vrijwel volledig uit het productenpakket, terwijl het rogge-areaal werd ingekrompen ten gunste van de (commerciële) aardappelteelt.

In de veeteelt begon de pluimveehouderij, na 1895, de overige sectoren te overschaduwen. Na de eeuwwisseling begon ook de varkensmesterij sterk te groeien.

Voor deze ontwikkeling zijn drie oorzaken aan te wijzen. Ten eerste begonnen na 1890 de aardappelprijzen weer te stijgen, gevolgd in de tweede helft van de jaren negentig door de veeteelprijzen, wat specialisatie in deze sectoren bevorderde. Ten tweede maakten de blijvend lage prijzen voor granen de aankoop van veevoeders en daarmee specialisatie op de veeteelt mogelijk. Ten derde dwong de overheersende kleinschaligheid van de bedrijven tot specialisatie in arbeidsintensieve veeteeltsectoren, wilden deze bedrijven levensvatbaar blijven.

Deze specialisatie, alsmede de prijsstijgingen voor veeteeltproducten bewerkstelligden een algemene welvaartstoename binnen de landbouw in het eerste decennium van de 20e eeuw, zowel bij de kleine als de grote bedrijven.

Rond 1914 was de landbouw al in hoge mate marktgericht. De boerderijen werden steeds meer tot 'veredelingsbedrijven' waar aangekochte grondstoffen tot eindproducten werden omgezet.